

ХРИСТО БОТЕВ КАТО БИОГРАФИЧЕН ГЕРОЙ

Гл. ас. д-р Анна Алексиева,
Институт за литература, Българска академия на науките

Резюме. Текстът интерпретира първата биография на Христо Ботев, написана от Захари Стоянов – „Христо Ботйов, опит за биография“ (1888). Намерението на Захари Стоянов е чрез тази книга и чрез издадените също от него „Съчинения на Христо Ботйов“ да популяризира образа на революционера и да го внедри в героичния пантеон. Подробно се разглеждат някои критически отзиви за биографията, които са разноречиви: според част от тях героят на Захари Стоянов е прекалено идеализиран, а според други е злепоставен. В публикацията се прокарва тезата, че противоположните оценки за книгата са функция на ненормираната през 80-90-те години на XIX в. „комуникативна“ памет, която е в състояние да въздигне, но и да подрие авторитета на героя. Тази нейна особеност предопределя и неуспеха на първите биографични текстове да излъчат образцов, изцяло положителен разказ за Ботев, каквото вероятно е намерението им.

Ключови думи: Христо Ботев, Захари Стоянов, биография, героичен пантеон, комуникативна памет, културна памет.

В настоящото изложение ще се съсредоточа върху първата и вероятно най-известната биография на Христо Ботев, която същевременно е и една от последните книги на Захари Стоянов – „Христо Ботйов, опит за биография“ (1888). След нея Захари Стоянов публикува и „Съчинения на Христо Ботйов“ и може да се каже, че с фигурата на този герой, с желанието да внедри образа му в пантеона на „специалните мъртви“ (по израза на Питър Браун) чрез популяризирането на делото и произведенията му, биографът приключва земния си път. Покрай интерпретацията на книгата и последвалите критически отзиви (особено рецензията на Стоян Заимов) ще стане дума и за някои по-общи въпроси: за спецификата на героичното животоописание, за напрежението между идеализираща и свидетелска памет¹, за неуспеха – в края на краищата – на първите биографични текстове да представят единен, изцяло положителен разказ за Ботев, каквото навярно е намерението им.

И преди появата на Захари-Стойановата книга съществуват опити за по-цялостно представяне на биографични сведения за Ботев, но те така и не виждат бял свят. В рубриката „Книжевни вести“ на в. „Стара планина“, бр. 30 от 1876 г. се съобщава, че „Г-н К. Тулешков е приготвил да напечата живота на познатия герой Х. Ботйова“, че в края на брошурата, която ще струва „80 бана“, ще бъде поместен „ксилографически портрет на героя“, че „ония господа, които подпишат повече от 15 спомоществателя“ (Knizhevni vesti 1876, р. 4), ще получат безплатна бройка. Въпреки тази комерсиална стратегия обаче, въпреки цялата подготовка и разгласа – на следващата година в. „Български глас“ също публикува обявление за предстоящото издание – то така и не излиза. Като подлистник във в. „Нова

България“ към края на 1876 г. Филип Симилов започва да отпечата съчинението „Четата на Христа Ботйова“, което смята да публикува като отделна книга, но той също не осъществява замисъла си.

Независимо дали стават обществено достояние, или застиват във вид на архиви или нереализирани планове, проектите за биографии на ключови фигури от революционното движение са част от усилията за създаване на памет за близкото минало, което се отключва след Априлското въстание и похода на Ботевата чета и приема облика на мащабна мемоарна вълна след Освобождението. Тя се отличава с идеологическо моделиране, даващо превес на бунта пред „еволюцията“, на героя с оръжие в ръка пред дееца на мирния книжовен подвиг, на трагичния летален изход в битка пред смъртта „от старост“². Стратегията да се наложи култ към героите революционери е плод на общ план и съвместна работа между оцелелите им сподвижници, които събират писмени и устни сведения за тях, водят записки и дневници, обсъждат и разменят текстовете си (вж. Aretov 2006, pp. 412-414), разпределят сравнително точно ролята си в документирането и опубличностяването на спомените – едни са събирачи, други – автори (вж. Mircheva 1999, p. 11), трети дават критически отзиви за изданията и т.н. Известно е сътрудничеството в тази насока между Никола Обретенов, Кирил Ботев, Стоян Заимов, Захари Стоянов; към тях са привлечени – чрез ползването на записките им – Киро Тулешков, поп Минчо Кънчев и др.

Ролята на автор с най-голяма публична видимост сред създателите на биографични (и изобщо мемоарни) разкази очевидно се пада на Захари Стоянов, който в продължение на няколко години, паралелно с работата си върху „Записки по българските въстания“, събира всевъзможни сведения и документи, свързани с личността на Христо Ботев. Така в биографията на героя освен животоописателния пласт, в който прозират белетристични елементи, Любен-Каравелови отгласи, пътеписни елементи, „народопсихологически“ вметки, народни песни, анекдоти за калоферци и пр., има и отчетлив документален пласт, който включва програми на Ботеви вестници, дословно публикувани в книгата, писма, дописки, прокламации, комитетски разписки и квитанции, протоколи от разпити на екипажа на парахода „Радецки“, „Възпоминания на капитанина“ Дагоберт Енглендер, устни разкази на хора, познавали лично войводата и т.н.

Според конвенциите за мемоарните жанрове подобни разнообразни материали следва да бъдат селектирани и систематизирани в някаква оцелостяваща констелация, в структура, създаваща впечатление за взаимовръзка между фактите, за житейска единност. От биографията се очаква да организира човешкия живот „като история (в смисъла на разказ)“, която „се разгръща по хронологичен ред, който едновременно е и логичен ред“ (Bourdieu 1997, p. 70). Стремехът към логичност, който е и грижа за удържане на смисъла, подрежда житейските епизоди така, че те да изглеждат съгласувани, подчинени на някаква крайна цел, проследима в перспектива и ретроспектива. В това собствено се състои и „биографичната илюзия“, за която пише Пиер Бурдийо – тя създава усещане за цялост и кохерентност там, където често пъти има низ от случайности. Задачата на биографа, който винаги е идеолог, е да потисне произволните ситуации и непредвидимите фактори, и да представи действията на героя си като „последователно изпълнение на основополагащ проект“ (Grigorov 2009).

Житейският проект на Христо Ботев, описан като съдбовна предопределеност още в първото изречение на предговора на Захари-Стойановата книга, е „да бъде голям човек, да води подире си тълпите, да заповяда и да прави епохи“ (Stoyanov 1983, p. 289³). Оттук насетне е направено немалко биографичната линия детство-юношество-младост на Ботев

да доказва и удържа подобна идентичност. Ботев е „голям“, необикновен с таланта си („поета, огнения, комуто няма подобен не само в Калофер, но и по цяла България“, с. 294); с певческите и реторическите си способности, с вродената си харизма („пеел от всички най-добре, разказвал божествено (...), кога повеждал хорото, то ставало най-живо“, с. 320), с красотата си („Христо е бил образец на хубостта в пълна смисъл на тая дума“, с. 311).

Физическият облик на героя („ръст класически, очи големи и черни като на гарван, вежди пиявици (...), брада и мустаки черни, коса къдрава, лице и ръце бели и деликатни, гърди и плещи широки, да му се ненагледаш“) е с особен акцент върху челото („...изпъкнало и широко (...), от лява страна... имало една жила, дебела като гайтан, която се появявала само тогава, когато той е сърдит и възбуден“, с. 311). Може да се предположи, че челото на героя „символизира романтическата представа за гениален творец“ (Kirova 2016, p. 95) и затова е предпочетено като мишена на смъртта в края на книгата, независимо че някои очевидци на трагедията свидетелстват, че войводата е уцелен в гърдите. Дори Стоян Заимов, който оспорва редица данни от повествованието на Захари Стоянов, се съгласява с тази версия („...случайно минал покрай набучените на колове глави около градския часовник; той познал главата на Ботева по челото (...), посред челото зеела дупка.... – Zaimov 1895, p. 195⁴).

И забележителната си външност, и редица възвишени качества на характера Ботев наследява от своята майка („той приличал във всичко на майка си“ – Stoyanov 1983, p. 311). По подобие на баща си пък „не бил от хрисимите (...) хора, без воля, характер и инициатива“ (с. 302). Генеалогията на изключителността на героя е търсена както в семейната среда, така и в особеностите на мястото, от което произхожда. Най-важният белег и на двете е етническата „чистота“: родителите на Ботев са определени като „чисто българи и православни“, а Калофер и още няколко други селища из подножието на Стара планина са привилегирани с това, че „били чисто български центрове“, в които „турци, гърци и други господствующи и деморализующи елементи липсвали“, с. 293). В малко по-широк план територията на „чисто българското“ (което ще рече на доброто, моралното, жертвоготовното) включва региона на Тракия (споменат с подобни характеристики и в „Записки по българските въстания“), който към края на биографията се появява и като контрапункт на неприветливите врачански села, в които Ботевата чета не среща подкрепа („Где Тракия, где средногорски българин? Сравнете тамошното население, как то срещаше други подобни на Ботйова“, с. 549).

С акцента върху семейната и регионалната среда като важни фактори за формирането на героя Захари Стоянов изглежда като да се отдалечава от типичното за XIX в. есенциалистко схващане за изключителността като вродена, вътрешно присъща характеристика на великите хора. На едно място в биографията той съвсем директно заявява, че „не личностите се раждат велики и стават такива в утробата на майка си, а условията, събитията ги правят такива, отпосле вече“, с. 357). В тази насока са и многобройните му разсъждения за „духа“ на епохата и тогавашното време, рязко оразличени (дори очуднени) спрямо следосвобожденското настояще. „Такава беше епохата“ е формула, с която се оправдават редица странности, прибързани решения, комични ситуации, но и величави моменти. Тази „епоха“ – а тя значи историческият и идеологическият контекст, културната среда – въздейства върху хората, правейки ги герои или нищожества, което се доближава до реалистичното разбиране за идентичността.

И все пак Захари Стоянов не бива да бъде откъсван от собствения му контекст, в който мисленето за относителността и социалните конвенции върви ръка за ръка с идеята

за извечни, неизменни стойности. Току подчертал важността на времето и обкръжението за формирането на качествата на Ботев, той прави романтически завои към даденото „свише“ на героя, към необяснимото, мистичното и даже малко страшното. Бъдещият революционер например се ражда не кога да е, а точно на Коледа, през „знаменитата за новите идеи и свободни начала 1848 година“, и „самите дати на неговото появяване на бял свят като че предсказвали, че той ще да расте и умре в бури“ (с. 301). Пристигайки в бесарабското село Задунаевка, където става учител, Ботев избира да живее не другаде, а в запустялото здание на училището („гнездо на кукумявки, на прилепи и на други нощни птици“), за което „съществували още и предразсъдъци, че (...) не е чисто от злите духове (с. 319). Воден от рационални подбуди, от медицински и хигиенни съображения, бащата на героя Ботю Петков също negliжира предразсъдъците и суеверията и организира преместването на селските гробища далеч от Калофер, сблъсквайки се с огромна (най-вече женска) съпротива. Но ето – станало така, че първият покойник, който погребали в новото гробище, бил тъкмо той, реформаторът, поради което „суеверният женски, а особено бабешки мир тържествувал в своите верования“ (с. 306). В конкретния случай, разбира се, иронията на повествователя спрямо народните поверия е видима, но по цялото протежение на текста е очевидна и силната романтическа тяга – рефлексирана или инерционна – към необичайното, изключителното, не от „мира сега“. Неслучайно един от леймотивите в книгата е настояването, че Христо Ботев е несводим до обикновените хора:

...ние нямаме работа с човек, който да е живял живот човечески, който да е бил поне един ден нормален (с. 289); ... ние не говорим тук за обикновените смъртни същества, които са безбройни под ясното небе (...), ние говорим за Христа Ботйов; ... нека веднъж завинаги престанем да мерим хората като Христо Ботйов с аршина на обикновените смъртни (с. 294); Да се не сравняваме ние с Ботйова, който е от необикновените хора... (с. 299); Той бил човек необикновен... (с. 579) и т.н.

Ако Христо Ботев изобщо прилича на някого (освен на майка си и баща си, чиято функция в текста е да утвърдят генеалогията на „избраника“), то подобие то е само с други – световни по своята величина – гении, извикани, така да се каже, с просветителска цел. В началните опити за моделиране на героичен канон, когато все още не е избистрена неговата концепция, а още по-малко са изяснени личностите, които да бъдат включени в него, е нужно просвещаване в техните заслуги, успоредяване със сходни личности, утвърдени отдавна в други („цивилизовани“) общества (вж. и Grigorov 2007, р. 16). Така – по силата на примера и сравнението с престижни прототипи („Ако беше син на Италия, щеше да бъде ако не Гарибалди и Мацини, то поне тяхната дясна ръка...“, с. 289) – Ботевото величие получава още по-отчетлив ореол. В критическия си отзив върху Захари-Стояновата книга Стоян Заимов дори настоява аналогите да бъдат продължени и Ботев да бъде уподобен с Лермонтов (в поезията си двамата са „лика прилика, като два стръка иглика“ – Zaimov 1895, р. 134), с Байрон (сходен с „енергичния протест“ в писането си и с начина, по който намира смъртта си), с граф Сен-Симон (заради нехайството му към парите), с Жан-Жак Русо (заради скитническия му живот, способността му да се самообразова, дори заради потърсеното убежище при сходна фигура: Русо живее в дома на някаква „фанатичка католичка“, а Ботев, след като секнала помощта на Одеското настоятелство, при „стара полячка“, също „фанатичка католичка“⁵, която четири месеца го е хранила и обличала“ – Zaimov 1895, с. 147).

От книгата на Захари Стоянов изглежда, че изключителността на изредените прототипи се състои най-общо в съчетанието между гениалност и бунтарство, между талант

и трансгресивност. Също като тях Ботев постоянно престъпва правилата, загърбва удобния начин на живот, който е очертан в различни контрафактически версии: можел е да стане „ако не тежък търговец, ако не висок чин в армията“, то поне „кандидат на правото“ или „историко-филолог“ (Stoyanov 1983, p. 290); можел е да стане и като Любен Каравелов – деец на спокойното книжовно поприще. В отказа на героя от тези социални роли прозира прокрадващото се и в други текстове на Захари Стоянов негативизиране на „учените глави“, видени най-вече през тяхното малодушие и неспособност за героични дела. Понеже е невъзможно неукостта (фигурираща с положителен знак при Захари Стоянов) да бъде приписана на Ботев, на преден план е изведено неговото не просто нехайно, а напълно скандално отношение към просветните институции (в Одеската гимназия неслучайно го наричат „скандалиста“). Докато пребивава в тях, бъдещият революционер не проявява „никаква дисциплина, приличие и послушност“ (с. 308), а главното негово занятие е „да се присмива, да се подиграва и закача всекиго“ (с. 307).

И с проблемната страна на характера си героят е недостижим, пръв сред другите: има най-лошите оценки за поведение в цялата гимназия; затворниците от галацкия централен затвор признават старшинството му и го избират за свой „цар“; разбива немалко женски сърца: в Измаил „някоя си мадам Петрович“ едва не напуснала съпруга си заради него, а едно невинно момиче – „храненицата“ на богатата Шопов – напразно му разкрило чувствата си: „не знаело то сиромашкото, – пише Захари Стоянов – че Ботйов не е от обикновените хора, не е той роден да либи и обича само един предмет!“ (с. 374).

По романтически маниер почти цялото повествование е пронизано от мотива за скуката, преситеността от всичко, постоянното търсене на разнообразие от страна на героя. В Задунаевка, да кажем, той се захваща с ловуване, но „и ловджилъкът не наситил разпалената глава“ (с. 323); по това време постъпва като доброволец в казашки полк – не заради чин, не заради кариера или потребност от средства, отбелязва биографът, а „за разнообразие и за удовлетворение на жадната за приключение душа, която не можела да си намери покой никъде“ (с. 324). Като му омръзнал войнишкият начин на живот (защото освен веселие и казачоци, той предполагал и дисциплина), Ботев се върнал в Калофер, но „както трябваше и да се чака, скоро се той наситил и на своето родно село“, поради което „намислил да потърси за живеене друга земя, нови разнообразности и приключения“ (с. 335).

Този почти пикаресков житейски път търпи драматичен обрат поради външно стечение на обстоятелствата – на Ботев му се налага, против волята му, да стане войвода, да поведе чета, да превземе с нея парахода „Радецки“. Но дори и този епизод, който иначе ни представя един решителен, загърбил безцелното съществуване герой, фигурира в повествованието като „приключението Радецки“. Подобно назоваване, разбира се, не е в разрез с речника на „епохата“, според който и обирът в Арабаконак, и Старозагорското въстание, и Априлското въстание, и редица други драматични събития са наричани „приключения“ (вж. Rakyovski 2004, p. 18) без каквото и да е подценяване на тяхната важност. И все пак това рутинно именуване не е лишено от авантюрно съдържание, съвсем пряко изразено впрочем в биографията на Ботев в съчетание с известна нарцистичност: „самото приключение с парахода по своята демонстративност и трескавост е било и по сърце, и по душа на Ботйова, да се чуе, да прегърми по четирите краища на Европа, че еди кой си войвода, еди коя си дружина (...) е успяла да се прехвърли в своето отечество“ (с. 489).

И така, за да обобща казаното дотук, ще повторя, че основният стремеж на Захари Стоянов е да внедри образа на Христо Ботев в националната героична йерархия, която все още е в процес на направа и затова са нужни доказателства за неговата значимост. За целта повествователят прибегва до изтъкване на изключителността на героя, което е съвсем в реда на нещата за романтичните биографични реконструкции от XIX в., отдаващи предпочитание на „великите“ личности пред редовите хора. В противовес на този наративен модел, характерен за възхождащите национализми, ще дам пример с друг, съвременен, характерен може би за други геополитически контексти, който, обратно, е неелитарен, фрагментарен, интересуващ се от живота на всякакви социални групи, включително и маргинализирани, на които се опитва да даде публичен глас. Зад него стои цяло дисциплинарно поле (Life History Research), което проучва житейските разкази на обикновени хора – „не непременно значителните, великите, талантливите, не мъжете и европейците, а просто *всички хора*“ (Kyosev 2017, p. 37, курс. – А. К.).

Българското биографично писане от XIX в., че и от XX в., не познава подобна плуралистичност и се стреми да бъде монументален разказ за героиката и изключителността. Захари Стоянов не прави изключение. Нещо повече, в опита си да подчертае недостижимостта на своя герой, включително и в лошотията, той negliжира едно съществено рецептивно очакване за класическата биография – да бъде не само развлекателен, но поучителен текст (Peleva 1994, p. 97, Stoycheva 2018, p. 28), да представя „жизнения път на герой образец, поставяйки акцент върху неговите добродетели и извършените от него подвизи“ (Grigorov 2009). Точно в този пункт Захари Стоянов се проваля, така да се каже, защото измества акцента от образцовата към скандалната страна на героя. Вероятно това е неочакван (д)ефект от романтичeskото увлечение към противоречивите, непроницаеми в гениалността си личности. Но може и да е почтено стоене зад фактите – такива, каквито са му представени от сподвижниците на Ботев, които са в обсега на комуникативната памет (Assmann 1997, p. 48-50), далеч от последвалите митологизации.

Според тези свидетели странностите на Ботев не се изчерпват с лошите оценки за поведение от училищните години, нито с постоянното търсене на приключения и скитническият начин на живот. Героят също така има прояви, за които може да се спори дали са детински, шутовски, или грандомански – като навика му да се разхожда из стаята „сам-саменичък в следующото положение: възглавницата запасана отпреде му, да изглежда голям и надут човек, каквито са въобще генералите, главата му вирната нанаяд, ръцете му турени на хълбоците, с една реч, цялото му същество парадно, диктаторско и пълководско“ (с. 291). В този вид Ботев командва, марширува, дотолкова вдаден и захласнат в ролята си, че изобщо не забелязва влезлия случайно в стаята негов съученик Стефан Зографски, от когото Захари Стоянов узнава за „генералската болест“, както я нарича, на героя си. Друг проблемен период от живота на Ботев, дори не единичен, а рецидивиращ, са многобройните кражби с негово участие, които се простират от вземане на хляб и кухненска посуда от букурешките гостилници, през открадването на самурен кожух не от къде да е, а от българското читалище „Братска любов“ в Букурещ, до изнудванията, разбиването на каси и изобщо включването му в нещо като престъпна група, в която участва и бившият румънски прокурор Нико Георгеско, с когото Ботев се запознава в Галац. Методите му включват – макар и неумишлено – нападение над беззащитни жени, при това българки: „сграбчили бабата [Ботев и негов другар – А. А.] и я турили в едно кьоше близо до огъня и нахвърляли отгоре ѝ юргани и други парцали, като ѝ казали, че ако се мръдне или погледне,

щя я заколят“ (с. 402). Героят стига и до съвсем умишлен план за убийството на Каравелов, споменат с известна небрежност от повествователя, сякаш е поредната авантюра („Подкоркал някои от хъшлаците, правят, струват – да убият Любена“, с. 422). Друг е въпросът, че Бенковски без малко щял да изпълни Ботевия замисъл, но в един момент се разколебал. Стига се дотам, че с подобни действия и планове Ботев „става нетърпим в очите на всички хора освен на хъшовете“ (с. 391), а от един момент нататък – понеже не се вслушва в съветите на Раковски, Левски и Каравелов – става неприемлив и в революционните среди, които преди „приключението Радецки“ по-скоро го държат в периферията на бунтовните конспирации („Ботйов стои в Букурещ и се бори със своето мизерно положение, отритнат някак си от първата линия на борците“, с. 471).

Захари Стоянов оправдава характера на героя си или със споменатата вече формула за духа на времето и епохата („Такава беше епохата, когато Христо Ботйов си опасвал възглавница на корема“, с. 292), или с неговата извънредна харизма, от която се очаква да обеззначи всичките му спорни постъпки и намерения. Отказвайки се от поучителната функция на текста, биографът изрично предупреждава читателите да не подражават в нищо на Ботев, защото „това ще бъде една от най-опасните игри“ (с. 299). Отказът от представяне на образцово живеење обаче разколебава и достъпа на героя до пантеона на „избраните“.

Наистина, в революционния остатък от пътя си Христо Ботев се променя немалко: на мястото на веселието, хората, пехливанските борби и казачоците идват сериозността и грижата. Идва и милостта – войводата не запалва село Борован, чиито жители и мними съзаклятници се изпокриват в плевните си и не помагат на четата. Дава заповед да се пощади животът на тираничен черкезин, който се отървава само с „15-20 сурови дървета по голите плещи“ (с. 550). Любопитно е обаче, че тези прояви на състрадание са интерпретирани от повествователя с негативен знак. „Това милосърдие ние никога няма да простим на Ботйова в качеството му на революционер и въобще разрушител“ (с. 549).

Недопустимо е също – според неписания морален кодекс на революционерите – сериозността да премине в отчаяние. В последните страници на книгата, когато за героя става ясно, че помощ няма да дойде отникъде, той изпада в униние, скрива се в една пещера под Милин камък, така че останалите четници да не виждат насълзените му очи, а по-нататък вече съвсем не прилича на себе си – „пропаднал вече човекът, в агония“ (с. 575). Трансформацията, която героят търпи, до голяма степен го нормализира, очовечава и подрива следваната неотклонно до този момент линия на подчертаване на изключителността. Дори в смъртта на войводата – този величав епизод във всяка героична биография – няма нищо извънредно. Куршумът го пронизва без да успее да каже и дума: „ни прошка, ни завещание, ни пък някаква си тържественост и демонстрация към акта, че поет умира, че байрак пада, че драма се свършва, че епоха загива“ (с. 577), нищо – твърди повествователят – не ознаменува това важно събитие. Четниците оставят Ботев безпомощен и умиращ – „до десетина крачки като се отделили (...) чували още като хъркал героят, не бил още умрял“ (с. 578) – което още повече снижава представата за величие и монументалност в смъртта.

Но посредствената смърт не е най-големият проблем за революционната биография. В крайна сметка повечето четници умират безславно (предавани от българи, хвърляни в пропасти от тях), а някои загиват даже и комично: намерили останките на един бунтовник, умрял с агнешка плешка в ръка – „и ръката, и плешката били сухи кокали, не се познавали даже, че са две различни части: човек и агне“ (с. 579). По-същественото усложнение, препречващо – към онзи момент – пътя на Ботев към героичния пиедестал, е впечатлението

– след всички прочетени страници на книгата, а и изречено съвсем пряко от повествователя, че „пак поет, а не войвода си останал той“ (564). Превесът на поетическото, изразяващ се в прекомерна впечатлителност и емоционалност, в идеализъм, лишен напълно от практически измерения, прави героя да изглежда негоден за натрапената му водаческа роля. Така че първоначалният замисъл на текста – да представи герой, предопределен „да бъде голям човек“ и „да води подире си тълпите“ – след частичен успех с акцента върху Ботевата изключителност до голяма степен се проваля с надделяващата лекомисленост на героя, когато от него се очаква зрялост, с проявите му на човеколюбие, когато е необходима твърдост, с поетическата му ирационалност, когато е нужно хладнокръвие.

Публикуваната през 1888 г. книга на Захари Стоянов предизвиква разноречиви отзиви. Първите – във в. „Свобода“ – са изцяло положителни и подчертават добросъвестното издирване на фактите от страна на биографа, неговия „лек и достъпен за всекиго език“ (Knizhnina 1888, p. 4), а също и качеството на изданието, „напечатано с такива букви и на такава хубава хартия, щото друга подобна книга по своята външност досега не е имало“ (Razni 1888, p. 4). По отношение на представения образ на Ботев се изтъква обективният подход на автора, който „се е старал да не укрие нищо за героя, всичко, що е могъл да каже добро или зло за него, той го е казал“ (Knizhnina 1888, p. 4). Прави впечатление обаче избягването на каквато и да било оценка за личността и делото на Ботев, което едва ли е само рекламна стратегия за насочване на читателя към Захари-Стояновото съчинение: „Няма нужда да се простираме тук да разправяме кой е Ботйов, какво е той вършил и защо е той велик и безсмъртен за България. Всеки, който иска да знае това, (...) да прочете книгата“ (Knizhnina 1888, p. 4). По-скоро поставените в цитата въпроси отразяват недостатъчното познаване на Ботевия подвиг и следва да се разчетат буквалистично – че „величието“ и „безсмъртието“ на революционера все още не са безспорни и се нуждаят от аргументация, каквато според отзива е налична в книгата на Захари Стоянов.

В рецензия, публикувана в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, Васил Стоянов проблематизира тъкмо качествата на този тип аргументация, поставяйки по-широкия и по същество теоретичен въпрос за късата историческа дистанция, за Възраждането като все още „неизстинал“ предмет, от което произтичат и пречките за безпристрастни мемоарни подстъпи към него:

Историята на нашето възраждане (...) е наистина предмет, който заслужава щателно научване. Въпросът е само дали у нас са настанали вече ония времена, в които това изучаване да може да се извърши с всичкото изискуемо хладнокръвие и безпристрастие, и резултатът от това изучаване да се представи в най-строга обективност, независимо от всякакви предразположения (Stoyanov 1889, p. 755).

Нагласата към Ботев, отразена в рецензията на Васил Стоянов, вероятно би се сторила твърде пренебрежителна на съвременния читател. Покрай разсъжденията за несъвършенствата на свидетелската памет героят мимоходом е споменат – ни повече, ни по-малко – като

...млад българин, с някои качества, пред каквито и самият автор на книгата се посмайва и поспънва тук-там – но българин, станал и паднал най-сетне заедно с други другари, жертва на патриотически мечтания, намерени обаче, за зла чест, от самото него, при последния час, несъответни със създадения му идеал. (Stoyanov 1889, p. 756)

Тази нагласа илюстрира тлеещото и след Освобождението противопоставяне „просветители“ – „революционери“, през което Ботевата фигура ще бъде четена десетилетия наред (включително и през периода на социализма в себеидентификациите на Цв. Стоянов, Г. Марков и др. интелектуалци). Късните рефлексии около „двете линии“ на Българското възраждане обаче – дори и когато вземат страната на мирно-просветното направление – са далеч от negliжирането и още по-малко от дискредитирането на Ботевия образ точно защото митологизацията му е отдавна завършена и той вече е придобил статута на национален герой. Очевидно е, че по времето, когато Васил Стоянов публикува цитираната рецензия, Ботев все още не е достигнал този статут, а революционното движение, макар и да има своите апологети сред оцелелите участници в него, все още не е издигнато в култ.

Позицията на Васил Стоянов – който е сред основателите на Българското книжовно дружество, негов деловодител и редактор на печатния му орган – е очаквано просветителска и в конкретния случай изглежда по-скоро снизходителна към революционните „патриотически мечтания“. Но и сред обществениците с революционно минало Христо Ботев не е еднозначно приет. Георги Живков например – министър на народното просвещение в правителството на Стефан Стамболов и някогашен участник в бунтовните кроежи около Хаджиставревата буна, Априлското въстание и Сръбско-турската война (1876) – се изказва крайно негативно за Ботев пред Захари Стоянов, малко след излизането на неговата книга. Така поне свидетелства Иван Шишманов, в чийто дневник е отбелязано следното:

Един ден бях на доклад в Министерството при Живкова. Дойде Зах. Стоянов. Тъкмо беше излязла биограф[афията] на Ботева.

„А бе, какво си написал в книгата си. Че аз не знам ли какъв вагаб[онтин] беше Бот[ев], обирач на каси, крамолник“.

„Мълчи! На младите поколения трябва чисти идеали. Нека подир нас да им откриват петната“ (Shishmanov 2015, p. 105).

От цитирания спомен излиза, че Захари Стоянов по-скоро се съгласява с мнението на Георги Живков за Ботев, но някак съзаклятнически – в името на „младите поколения“, на нуждата от „чисти идеали“ – решава да премълчи, да спести „петната“ в описвания житейски път. Това ще рече, че мисли труда си в плана на въздигащите, идеализиращи усилия и е далече от представата – поне според Иван-Шишмановото свидетелство – че може да е злепоставил героя⁶. А паралелно с мнението за прекомерното възвеличаване на Ботев се поражда и такава представа: че той е принизен или направо опозорен било в биографията или в последвалите я прочити (вж. напр. публикацията „Хулят Ботьова“ във в. „Напред!“, 1888, бр. 17-18; вж. също и контраотговора на рецензията на Васил Стоянов – „Нищожеството на Хр. Ботйов пред Българската академия...“ – в. „Свобода“, 1889, бр. 293).

Стоян Заимов, който изглежда се е почувствал засегнат от представянето си в книгата на Захари Стоянов като едва ли не виновник за разбиването на Ботевата чета⁷, също забелязва известно дискредитиране на Ботевия образ. Захари Стоянов се е погрижил, пише той в рецензията си върху биографията – „да извади пред очите на читателите си непраните ризи, скъсаните гащи, босите крака и гладния стомах на човека, който тъй геройски се жертвува за свободата на милото си отечество“. Показал го е като „опасен авантюрист от типа на обикновените букурещки вагабонти“ (Zaimov 1895, p. 199). А е трябвало само да се вслуша в гласа на неговата революционна поезия, която го представя като „хала“, като

„волкан, извергающ гореща лава“, като „един от българските великани бунтовници“ (с. 198-199).

Заимов е открил за себе си отговора на въпроса защо биографът, въпреки най-добрите си намерения, не успява да идеализира фигурата на поета. Този отговор е, така да се каже, литературно-теоретически: Захари Стоянов, също като учителя си Каравелов и неговия учител Гогол, е писател на „отрицателно-прекрасното“. Това ще рече, че е неподражаем в иронизирането и окарикатуряването, но е безсилен в обрисуването на положителното у „обществото или частната личност“ (с. 200).

Видял необходимостта от редакция, Стоян Заимов на свой ред се заема със задачата да изгради позитивен, патриотично-поучителен разказ за Ботев, още повече, че е очевиден на събитията, определя се даже като „близък другар“ на героя, „знаещ неговата душа“ (с. 167). Но и тук се случва нещо, противоположно на първоначалния замисъл – Ботев на Стоян Заимов е в още по-голяма степен приземен и отдалечен от пантеона на великите. Нормализиран е например неговият романтически визуален имидж: косите на героя не са били „черни и къдрави“, както пише Захари Стоянов, а „кестеняви“ и „гладки“. Брадата и мустациите му не са били „черни и гъсти, а кафяви и възредки“. Очите му също не са изглеждали „черни като на гарван“, а са били „като косите му кестеняви, при това малко подвижни и почти всякога спокойни“. Ръцете му наистина са били „бели“, но „не деликатни, а големи и кокалести“. От едната страна на челото си Ботев не е имал „венна жила“ (символ на неспокойния му дух при първия биограф), а белег „от нараняване с остро на фурка, когато е ходил по ризка в калоферските улици“. Действително, когато е бил „раздразнен“ или премного съсредоточен в някоя задача, по средата на челото му (а „не от дясната или лявата страна“) се появявала „дебела венна жила“, но и тя, по мнението на Заимов, не е знак за уникалност – тя е същата, „каквата жила изпъкваше у Любена Каравелова, каквата изпква и у Петка Каравелов, каквата е имал Жан-Жак Русо и Дантон“ (с. 146).

Независимо че Захари Стоянов подробно описва буйния нрав на Ботев през училищните му години, Стоян Заимов остава с впечатлението, че „биографът е забравил или пък е незнаел, че Ботев като ученик (...) е бил един от най-невнимателните ученици“ и дава още подробности за славата му на „скандалист“ и за „амурните му похождения“, за които бил чул от неговия съученик Георги Смилов (с. 145). Семейната генеалогия, свързана само с позитиви за Ботев в книгата на Захари Стоянов, тук е представена откъм „нервната раздразнителност“, която героят наследява от баща си в добавка с разсеяност, „разпеляност и маниачество да пише, превозда и печати трудовете си“ (с. 142-143). В Румъния Ботев не е живял във воденицата с Васил Левски, други са подготвили четата му, планът за превземането на „Радецки“ не е измислен от него, а от Никола Обретенов и Георги Апостолов. Като бунтовник върви по утъпкани пътища, като комунар следва „наготово изработени принципи“. Най-своеобразен е като поет, защото възпява „чувствата и идеалите на българските въстаници“ (с. 138), но само ги възпява, а не ги създава, както са направили Раковски и Каравелов, затова е пресилено твърдението на Захари Стоянов, че Ботев е създател на (поетическа) епоха.

На пръв поглед някои твърдения в рецензията на Заимов изглеждат глорифициращи, например разбирането, че „Ботев е безконечен в своята поезия“. То обаче мигновено е последвано от коригиращо обяснение, което отново връща героя в лоното на „твърде човешкото“. Оказва се, че в речника на Заимов „безконечност“ ще рече липса на развитие, вследствие на което Ботев пише еднакво и в първото си, и в последното си стихотворение:

С термина „безконецен“ ние не искаме да кажем, че идеите, които Ботев е облякъл във веществена форма (...), принадлежат на безконецността – че творческите му произведения по мисли и чувства са недосегаеми (...) и неизчерпаеми, следователно безконецни: не, това ние не искаме да кажем, а казваме, че те не показват началото, средата и края на творческото му развитие (с. 164).

И така, първите биографии на Ботев – и книгата на Захари Стоянов, и рецензията на Стоян Заимов, която по същество представлява нова биография – съдържат епизоди, които изглежда, че zlepоставят героя – особено от по-късна перспектива. Те са функция на ненормираната през 80-90 години на XIX в. поколенческа памет, която е в състояние да възвисява, но и да принизява под напора на личните спомени, знаенето на твърде много детайли, включително неудобни, подсъзнателната конкурентност и други подобни обстоятелства, които подриват авторитета на героя. Осъзнавайки тази особеност на поколенческата памет и произтичащите от нея нетърсени живоописателни следствия, Захари Стоянов признава в предисловието на книгата си: „Ние сме съвременници, слаб ни е гласецът за такава работа“ (с. 300). През следващите десетилетия – и дори още в биографията на Ботев от Иван Клиначаров (1910) – подобни „слабости“ (които не са нищо друго освен волни или неволни дегероизиращи рефлексии) постепенно биват изчиствани. Житетският път на героя започва да се представя във възможно най-възвишена светлина според идеологическите разбирания на биографите, които все по-често не са съвременници на Ботев, а са рупори на нахлуващата митологизация.

Под нейния напор дори съвременници на героя редактират спомените си. Така например Георги Смилов, на когото Стоян Заимов се позовава в разказа си за „скандалното“ пребиваване на Ботев в Одеса, през 1915 г. опровергава тези сведения пред Евгений Волков⁸, пореден биограф на героя:

Заимов, с който аз приказвах в 1884-1885 г. за моя живот и срещи с Христо Ботев в Одеса, разказвайки ми за тях, без да знам, че той ще използва и как ще използва нашите беседи в печата, несъмнено е бъркал и смесвал фактите, разказани от мене. Ако аз съм говорил за някаква оргия или за посещение на шантан, това е могло да се отнася само за този гуляй, който ние – аз и другите другари, издържали изпита в Лицея – устройхме по повод на това събитие (...). Христо Ботев в това време беше още гимназист и не е могъл да проявява тези качества на необуздано буйство, които уж с мои думи му е приписал С. Заимов (Volkov 2009, pp. 45-46).

Самият Стоян Заимов – в същата 1915 г., когато Евгений Волков го разпитва за разговорите му с Георги Смилов, е склонен да разколебае категоричността на предходните си твърдения:

...специални записки за спомените на г-н Смилов аз не съм водил и когато говорехме с него за Ботев, нито той, нито аз сме придавали официален характер на нашите разговори по повод на него, вследствие на което възможни са неточности и във формата, и в характера на тези спомени, както от страна на мен, тъй също и от страна на самия Смилов (Volkov 2009, p. 22).

Очевидно „културната“, митологизираща памет започва да пренаписва житетските епизоди така, че образът на Ботев постепенно да придобие познатите ни към днешна дата характеристики на гениалност, безстрашие и недостижимост.

ЛИТЕРАТУРА

АСМАН, Я., 1997. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. София: Планета-3. ISBN 954-9926-46-X.

АРЕТОВ, Н., 2006. *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Кралица Маб. 954-533-066-X.

БУРДИЙО, П., 1997. Биографичната илюзия. – В: БУРДИЙО, П. *Практическият разум. Върху теорията на дейността*. София: Критика и хуманизъм. ISBN 954-587-035-4.

ВОЛКОВ, ЕВ., 2009. *Христо Ботев*. София: Фаб.

ГРИГОРОВ, ГР. ХАР., 2007. *Литературна антропология на героичното. Конструирание на национално значими персонификации*. Дисертация.

ГРИГОРОВ, ГР. ХАР., 2009. Биографичната истина, или как биографията претворява житейския път. – Електронно списание *LiterNet*, 08.05.2009, № 5 (114). Достъпно на: https://litenet.bg/publish19/gr_grigorov/biografichnata.htm (видяно на 15.08.2023).

ЗАИМОВ, СТ., 1895. Христо Ботйов (опит за биография) от Зах. Стоянов. – В: ЗАИМОВ, СТ. *Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов*. София: Печатница Вълков.

КИРОВА, М., 2016. *Българска литература от Освобождението до Първата световна война*. Част 1. София: ИК Колибри. ISBN 978-619-150-851-8.

КНИЖЕВНИ ВЕСТИ, 1876. Книжевни вест. *Стара планина*, бр. 30, 20.11.1876.

КНИЖНИНА, 1888. Книжнина. Христо Ботйов (опит за биография) от г. З. Стоянов. *Свобода*, 3, 01.12.1888, бр. 226.

КЪОСЕВ, АЛ., 2017. Модели на тревожност. Предговор. – В: КЪОСЕВ, АЛ. & КОЛЕВА, Д. (съст.). *Трудният разказ. Модели на автобиографичното разказване за социализма между устното и писменото*. София: Сиела, Институт за изследване на близкото минало. ISBN 978-954-28-2326-1.

МИРЧЕВА, К., 1999. „Записки от терсханата“ – към началото на летописа на българското освободително движение. – В: ЗАИМОВ, СТ. *Записки от терсханата*. София: Парадокс. ISBN 954-553-045-6.

ПЕЛЕВА, И., 1994. *Четени текстове. Студии върху съществуващи и липсващи страници в българската литература*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. ISBN 954-423-059-9.

ПЕЛЕВА, И., 2017. Георги Марков. Снимки с познати. София: Кралица Маб. ISBN 978-954-533-165-7.

РАЗНИ, 1888: Разни. *Свобода*, 3, 03.12.1888, бр. 227.

РАКЪОВСКИ, ЦВ., 2004. *Образи на българската памет*. Велико Търново: Фабер. ISBN 954-775-369-X.

СТОЙЧЕВА, П., 2018. *Автобиографията, мемоарите и други жанрове*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 978-954-07-4424-7.

СТОЯНОВ, В., 1889. Христо Ботйов. (Опит за биография). От З. Стоянова. Русе: Печатница Н. Л. Каравелова и С-е. [Рецензия]. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, № 28-30, 754-756.

СТОЯНОВ, З., 1983. *Съчинения*. Т. II. София: Български писател.

ШИШМАНОВ, ИВ., 2015. *Дневник и досиета 1879-1927 г.* София: Прозорец. ISBN 978-954-733-846-3.

REFERENCES

ASSMANN, J., 1997. *Kulturnata pamet. Pismenost, pamet i politicheska identichnost v rannite visokorazviti kulturi*. Sofia: Planeta-3. ISBN 954-9926-46-X.

ARETOV, N., 2006. *Natsionalna mitologia i natsionalna literatura. Syuzheti, izgrazhdashiti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot XVIII i XIX vek.* Sofia: Kralitsa Mab. 954-533-066-X.

BOURDIEU, P., 1997. Biografichnata ilyuzia. – V: BOURDIEU, P. *Prakticheskizyat razum. Varhu teoriyata na deynostta.* Sofia: Kritika i humanizam. ISBN 954-587-035-4.

VOLKOV, EV., 2009. *Hristo Botev.* Sofia: Fab.

GRIGOROV, GR. HAR., 2007. *Literaturna antropologia na geroichnoto. Konstruirane na natsionalno znachimi personifikatsii.* Disertatsia.

GRIGOROV, GR. HAR., 2009. Biografichnata istina, ili kak biografiyata pretvoryava zhiteyskia pat. – *Elektronno spisanie LiterNet*, 08.05.2009, № 5 (114). Dostapno na: https://litenet.bg/publish19/gr_grigorov/biografichnata.htm (vidiano na 15.08.2023).

ZAIMOV, ST., 1895. Hristo Botyov (opit za biografia) ot Zah. Stoyanov. – V: ZAIMOV, ST. *Minaloto. Etyudi varhu Zapiskite na Zahari Stoyanov.* Sofia: Pechatnitsa Valkov.

KIROVA, M., 2016. *Balgarska literatura ot Osvobozhdenieto do Parvata svetovna voyna.* Chast 1. Sofia: IK Kolibri. ISBN 978-619-150-851-8.

KNIZHEVNI VESTI, 1876. Knizhevni vesti. *Stara planina*, br. 30, 20.11.1876.

KNIZHNINA, 1888. Knizhnina. Hristo Botyov (opit za biografia) ot g. Z. Stoyanov. *Svoboda*, 3, 01.12.1888, br. 226.

KYUSEV, AL., 2017. Modeli na trevozhnost. Predgovor. – V: KYUSEV, AL. & KOLEVA, D. (sast.). *Trudniyat razkaz. Modeli na avtobiografichnoto razkazvane za sotsializma mezhdu ustnoto i pismenoto.* Sofia: Siela, Institut za izsledvane na blizkoto minalo. ISBN - 978-954-28-2326-1.

MIRCHEVA, K., 1999. „Zapiski ot tershanata“ – kam nachaloto na letopisa na balgarskoto osvoboditelno dvizhenie. – V: ZAIMOV, ST. *Zapiski ot tershanata.* Sofia: Paradoks. ISBN 954-553-045-6.

PELEVA, I., 1994. *Cheteni tekstove. Studii varhu sashtestvuvashiti i lipsvashti stranitsi v balgarskata literatura.* Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“. ISBN 954-423-059-9.

PELEVA, I., 2017. *Georgi Markov. Snimki s poznati.* Sofia: Kralitsa Mab. ISBN 978-954-533-165-7.

RAZNI, 1888: Razni. *Svoboda*, 3, 03.12.1888, br. 227.

RAKYOVSKI, Tsv., 2004. *Obrazi na balgarskata pamet.* Veliko Tarnovo: Faber. ISBN 954-775-369-X.

STOICHEVA, P., 2018. *Avtobiografiyata, memoarite i drugi zhanrove.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 978-954-07-4424-7.

STOYANOV, V., 1889. Hristo Botyov. (Opit za biografia). Ot Z. Stoyanova. Ruse: Pechatnitsa N. L. Karavelova i S-e. [Retsenzia]. *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo*, № 28-30, 754-756.

STOYANOV, Z., 1983. *Sachinenia.* T. II. Sofia: Balgarski pisatel.

SHISHMANOV, IV., 2015. *Dnevnik i dosieta 1879-1927 g.* Sofia: Prozorets. ISBN 978-954-733-846-3.

HRISTO BOTEV AS SEEN BY HIS BIOGRAPHERS

Abstract. The paper is focused on the book “Hristo Botyov – an attempt for a biography” (1888) by Zachary Stoyanov. It is the first and probably the most popular biography of the poet

and revolutionary. The creation of that book could be considered, alongside with the book “Works by Hristo Botyov”, edited and published by Z. Stoyanov as well, as an episode, part of a systematic project to install Botev into the then-rising heroic pantheon of Bulgarian history and culture. The biography text was reflected during the days of his publication and later on. Some of them, seen as signifying, are regarded in the current research work. According to certain authors, the biography of Botev by Stoyanov is written in idealized mode. Others claim, in contrary, that Hristo Botev was discredited by his first biographer.

Reflections were obviously heterogeneous, and the reason for that is the fact that in the late XIX c. Bulgarian national cultural canon was still in its formative period. Personal memory was still not transformed into cultural one, and the canonical image of the character, fashioning him into a national hero paradigm, was still not forged. Not only in the Botev’s case, but also concerning the Bulgarian wide publicity and its historical imagery.

That’s the main reason why these first biographies of Botev were not able to match the authors’ intentions on the level of the reception, and to emit fully positive image of Hristo Botev.

Keywords: Hristo Botev, Zachary Stoyanov, biography, heroic pantheon, communicative memory, cultural memory.

Anna Alexieva, PhD, Senior Assistant Professor
Institute for Literature,
Bulgarian Academy of Sciences,
52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: alexieva.anna@gmail.com

¹ Понятията „свидетелска“, „поколенческа“ и „комуникативна“ (според терминологията на Ян Асман) памет често пъти са използвани синонимно в настоящия текст, за да означат спомените на съвременниците, отнасящи се към близкото минало. Тези понятия се употребяват най-вече като контрапункт на митологизиращата памет (която в теоретизациите на Асман е наречена „културна памет“), вж. (Assmann 1997, pp. 48-58). Тя се установява след създадена времева дистанция, смяна на поколенията и превръщането на фактическата история в мит.

² За акцента върху героичната, трагична смърт в българското биографично писане вж. (Peleva 2017).

³ Всички цитати от „Христо Ботйов, опит за биография“ са по това издание на текста. По-нататък се упоменават само страниците.

⁴ Първата публикация на критическия отзив на Стоян Заимов „Христо Ботев, опит за биография от З. Стоянов“ е в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ през 1889 г. Тук се цитира по следващото издание в „Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов“ (1895).

⁵ В книгата на Захари Стоянов въпросната „стара полячка“ се споменава по-уважително – като „почтена жена и полска патриотка, която изпратила трима синове в полското въстание“. По линия на сходните образи тя на свой ред прилича на Ботевата майка по твърдостта на характера си – „наместо да плаче и скърби [за синовете си – А. А.], ... гордеела се, напротив, със своите скъпи жертви“ (Stoyanov 1983, p. 318). Загубила сина си, Иванка Ботева също „наместо сълзи, ахкания и охкания“ се държи „спокойно, весела и засмяна (...), възхитена от борбите и успехите на българите“ (Stoyanov 1983, p. 303). Както изглежда, отказът от плачливо себеокайване се приема за висш позитив в женския характер.

⁶ Сходна интерпретация на Иван-Шишмановия спомен прави и Инна Пелева – вж. (Peleva 2017, p. 39).

⁷ Част от рецензията на Стоян Заимов – в която той пише за себе си в трето лице – е издържана в защитно-оправдателен режим: „Не е вярно, че Заимов злоупотребил с почестите, които му отдавали другарите...“, „Не е истина, че Заимов дошел във Враца и седнал да прави моабет...“, „Зах. Стоянов разказва измислици за отношенията на Заимова към другарите му...“ и т.н. (Zaimov 1895, p. 190). Като причина за стоварените му

обвинения (които смята за напълно неоснователни и изопачени) Заимов сочи политическата настройка на Захари Стоянов и по-конкретно неговата крайна русофобия („той бърза (...) да избълва всичката си русофобска жлъч по адресат на Заимова, когото авторът мрази и ненавижда“ (с. 189). Но атаката на Захари Стоянов не е само персонална – той се прицелва и в самия жанр на биографията, смята Заимов. Като се качва на „политическите релси“, той я превръща в „политически фейлетон“, в „политическа брошура“. Изобщо, заключава Заимов, „това е мания на Захари Стоянов: где седне, где стане и о време и не на място да псува руската политика и нейните ръководители“ (с. 147-148).

При все че отвърща на конкретни нападки и коригира „истинния“ според него ход на събитията, Стоян Заимов така и не дава отговор на основния въпрос-обвинение: защо „не се [е] явил на Милен-камък с врачанските въстаници, за да удари изотзад неприятелите“. Използвайки стратегията на отлагането, той само обещава, че ще разкрие „истинските причини“ за това неявяване „на друго място“ (с. 188).

⁸ Биографията „Христо Ботев“ от Евгений Волков е предоставена за обсъждане и приемане за печат в Историко-филологическия клон на Българската академия на науките през 1915-1916 г. Но като самостоятелно издание излиза чак през 1929 г. Тук се цитира по второто ѝ издание от 2009 г.